

Een radicaal non-retributieve leer van verlossing (en dankbaarheid)

RADICAL NON-RETRIBUTIVE SALVATION (AND GRATITUDE)

Vicarious sacrificial soteriology is usually criticized because of the presupposed necessity of excessive violence in order to satisfy an angry God. Such a view is mainly expressive of the typically human retaliation urge, which does economize interrelations without making clear why retribution would be profitable for anyone. Revenge does not satisfy, which makes it inherently immoderate. Christ's non-violent deliverance aims to save us from a retributive frame of mind which is so dominant that we even conceive of gratitude as a form of 'paying back'. Radical non-retribution, culminating in restorative justice, provides for a framework in which the various soteriological metaphors in the New Testament can be meaningfully understood.

Hoewel doperse theologen niet de eersten zijn geweest om fundamentele vraagtekens te plaatsen bij een klassieke plaatsvervangend offer-soteriologie, zijn doperse denkers als Gordon Kaufman,¹ John Howard Yoder,² Darrin Snyder Belousek,³ en vooral J. Denny Weaver,⁴ wel zeer uitgesproken in hun kritiek op de plaatsvervangende genoegdoening-verlossingsleer en zijn hun pogingen om een alternatieve soteriologie te formuleren zeker baanbrekend te noemen.⁵

¹ Gordon D. Kaufman, *Systematic Theology: A Historicist Perspective*, New York, 1968, 389-410.

² John Howard Yoder, *Preface to Theology: Christology and Theological Method*, Grand Rapids, 2002, 120-243.

³ Darrin W. Snyder Belousek, *Atonement, Justice, and Peace: The Message of the Cross and the Mission of the Church*, Grand Rapids, 2012.

⁴ J. Denny Weaver, *The Nonviolent Atonement*, Grand Rapids, 2001. Zie ook J. Denny Weaver, 'Atonement for the NonConstantinian Church', *Modern Theology* 6 (1990), 307-23.

⁵ Maar ook vanuit de hoek van de contextuele theologie, zoals zwarte theologie en feministische theologie, is de klassieke offer-theologie fundamenteel bekritiseerd. Zie bijvoorbeeld James H. Cone, *The Cross and the Lynching Tree*, Maryknoll, N.Y., 2011; James H. Cone, *God of the Oppressed*, Maryknoll, N.Y., 1997, in het bijzonder 209-213. Darby Kathleen Ray, *Deceiving the Devil: Atonement, Abuse, and Ransom*, Cleveland, 1998; Rosemary Radford Ruether, *Sexism and God-Talk: Toward a Feminist Theology*, Boston, 1983, in het bijzonder 116-38 'Christology: Can a Male Savior Save Women?'; Julie M. Hopkins, *Towards a Feminist Christology: Jesus of Nazareth, European Women and the Christological Crisis*, Grand Rapids, 1995, 50-72. Joanne Carlson Brown, 'Divine Child Abuse?', *Daughters of Sarah* 18 (1992), 24-28.

De traditionele plaatsvervangend offer-soteriologie begrijpt verlossing in termen van *retributie* of 'genoegdoening' (vergelding) en substitutie of 'plaatsvervangend': om vergeving van zonden te verkrijgen moet straf worden gedragen, boete worden gedaan. Kwaad moet vergolden worden. Om voor de zonden van de mensheid vergeving te krijgen moest het hoogste offer worden gebracht: Gods eigen zoon moest (plaatsvervangend) worden doodgemarteld. Aan wie gelooft dat Jezus ook voor zijn/haar zonden is gestorven, zullen deze zonden worden vergeven zodat verzoening met God mogelijk wordt.

Deze plaatsvervangende genoegdoening-leer of 'satisfactie-theorie' kent drie varianten. Allereerst de klassieke variant die we met Anselmus' (1033-1109) *Cur Deus Homo* (1098) associëren en waarin de dood van Jezus een zoenoffer is om de eer van God te redden, nadat deze eer was geschonden door de zonde van de mens (naar analogie van de genoegdoening die wordt geëist door een beledigde feodale middeleeuwse heerser wiens eer geschonden is).⁶ Maar het bekendst zijn de twee varianten die sinds de reformatie dominant zijn geworden en waarbij het gaat om een straf ter vergelding van menselijke schuld waarbij Jezus de straf draagt die staat op het overtreden van de goddelijke wet (algemene retributie) of de straf die nodig is om het oordeel van een rechtvaardige rechter-God af te wenden (*quid pro quo* retributie). Niet de belediging van God door de zonde van de mens is hier de kwestie, maar de schuld die de mens daarmee op zich heeft geladen, een schuld die 'betaald' moet worden wil God 'tevredengesteld' zijn.

Alternatieve soteriologieën

Hoewel de plaatsvervangende genoegdoening-leer gebaseerd is op het Nieuwtestamentische getuigenis dat het Gods *liefde* is op grond waarvan de Zoon werd gezonden (niet om de wereld te oordelen maar te redden (Joh. 3: 16-17)), wordt de de 'logica' van die redding begrepen in termen van de 'geslaagde vergelding' van schuld. God wordt daarbij onwillekeurig voorgesteld als een wraakzuchtige rechter,⁷ wiens behoefte aan het uitdelen

⁶ Fernando Enns, 'Versöhnung durch einen Akt der Gewalt? Der Kreuzestod Jesu Christi aus der Perspektive der Friedenskirche', in Karen Blomquist, Ulrich Duchrow (red.), *Kirche – befreit zu Widerstand und Transformation. Die Reformation radikalisieren*, Bd. 5, Münster, 2015, 133-160, 141.

⁷ Of op zijn minst als een woedende heilige wiens toorn, opgewekt omdat hij niet met zonde kan verkeren, bekoeld moet worden. Zie John Stott, *The Cross of Christ*, Downers Grove, Ill., 1986.

van straf bevredigd moet worden.⁸ Weliswaar is de God van de Bijbel 'ijverzuchtig' en vaak 'toornig', maar dit is meer het gevolg van jaloersheid die voortkomt uit liefde dan uit wraakzucht. De sterke nadruk op vergelding (retributie) die uit de satisfactie-theorie spreekt lijkt haaks te staan op een steeds sterkere contra-retributieve denkwijze die we in de Bijbelse canon vanaf de Torah tot aan de evangeliën aantreffen (zie verder). Bovendien wordt in deze benadering God in feite de bedenker en/of opdrachtgever van de gewelddadige marteldood van een onschuldig mens en handelen de kwade krachten die Jezus doden feitelijk geheel volgens Gods wil. In de plaatsvervangend-offer visie is de opstanding van Christus daarnaast welhaast een onnodige bijkomstigheid voor zover het om de verlossing van de mens gaat. Met het volbrachte offer is de kwestie tussen God en mens immers opgelost. Paulus begrijpt de verlossing echter als intrinsiek verbonden met zowel het sterven als de opstanding en verheffing van Christus. Dat kan vanuit een strikte satisfactie-theorie niet worden begrepen.

In lijn met een door Gustaf Aulén reeds in 1930 geïntroduceerde typologie,⁹ onderscheiden Weaver en anderen de plaatsvervangend offer-soteriologie van een zogenaamde 'Christus Victor'-leer en van een leer van de 'morele beïnvloeding'.¹⁰ In de Christus Victor-leer heeft de dood van Christus niet als doel om God tevreden te stellen, maar om de mens te bevrijden van de kwade machten. Volgens Origenes (ca 185-254) wordt de mens door Christus vrijgekocht (dankzij de grootste 'losprijs' denkbaar) vanuit de ketenen van de satan. In de versie van Gregorius van Nyssa (335-394) wordt de satan beetgenomen: hij meent in de mens Jezus een makkelijke prooi te hebben

⁸ Gijsbert van den Brink en Cees van der Kooi bestrijden in hun bekende *Christelijke Dogmatiek* (Zoetermeer, 2012) dat *satisfactie* (genoegdoening) hetzelfde is als wraak: 'Genoegdoening is (...) geen wraak, maar kunnen we beschouwen als een tegenprestatie waardoor de dader de verhouding herstelt. We zouden hier een vergelijking kunnen maken met de moderne taakstraf. De dader krijgt de gelegenheid zijn plaats in de samenleving opnieuw in te nemen door te laten zien dat het hem ernst is.' (420-421) Nog afgezien van het feit dat het wat wrang is om de marteldood van Jezus te vergelijken met een taakstraf, is ook een moderne taakstraf bedoeld als vergelding (al vinden veel mensen het veel te weinig *vergelding*; 'Een beetje schoffelen...'). Vergelding, hoe beschaafd en ingehouden ook, is een vorm van 'terugslaan', wraak.

⁹ Gustaf Aulén, *Christus Victor: An Historical Study of the Three Main Types of the Idea of Atonement*, vertaling A. G. Herbert, New York, 1969. Het gaat om een serie van acht lezingen over de verzoeningsleer die de Zweedse theoloog Gustaf Aulén (1879-1977) in 1930 gaf aan de Universiteit van Uppsala en die in 1931 in een vertaling van Herbert in London werden uitgegeven door de Society for Promoting Christian Knowledge. In 1969 verzorgde MacMillan een nieuwe uitgave.

¹⁰ Zie ook Hans Boersma, *Violence, Hospitality, and the Cross. Reappropriating the Atonement Tradition*, Grand Rapids, 2004. Veli-Matti Kärkkäinen, *Christ and Reconciliation*, Grand Rapids, 2013. Ook Van den Brink en Van der Kooi (*Christelijke Dogmatiek*) gebruiken Aulén's typologie als kader 'voor het samendenken van de verschillende elementen die bij het werk van Christus horen.' (413).

maar verslikt zich in de goddelijke Christus die onder het menselijke vlees verborgen zit en luidt zo zijn eigen vernietiging in. In de leer van de morele beïnvloeding (vaak geassocieerd met Abélard (1079-1142)) is Jezus' incarnatie en lijden een teken dat God niet wraakzuchtig en streng is maar juist zo liefdevol dat Hij zelfs zijn enige zoon deel laat worden van de gebroken menselijke werkelijkheid. Met dit dramatische gebaar wil God ons bereiken, ons bewegen zich tot Hem te wenden en zelf vanuit liefde te gaan leven.

In navolging van Yoder en Kaufman zet Denny Weaver in op een eigentijdse vorm van de Christus Victor-soteriologie. In deze vorm was het niet Jezus' missie om te sterven maar om de geweldloze orde van God, zijn wijze van regeren, zichtbaar te maken in onderscheid met de gewelddadige beschavingen. Daarbij ging het eerst en vooral om het Romeinse imperium dat vrede en veiligheid beloofde te brengen maar in feite niet meer was dan een wrede dictatuur en een feodaal onderdrukkingssysteem. In de Christus Victor-visie was de dood van Jezus weliswaar onvermijdelijk maar niet nodig (vanuit een of ander goddelijk plan). Jezus' verzet tegen de Judese religieuze elite en de Romeinse imperiale politiek van de eerste eeuw hebben weliswaar onherroepelijk tot zijn veroordeling als (ideologische) terrorist geleid,¹¹ maar daarmee is niet Gods bedoeling blootgelegd maar veeleer de intrinsieke verdorvenheid van de systemische krachten in zijn tijd (of het nu gaat om rechtspraak, geweldsmonopolie, economie of sociale discriminatie en ongelijkheid). Jezus' opstanding en verheerlijking laten echter zien dat de kwade machten niet het laatste woord hebben. Ze laten zien dat er altijd een opening in de geschiedenis mogelijk is die ons de moed geeft om volgens een andere, geweldloze, orde te leven.

Soteriologie valt bij Weaver deels samen met ecclesiologie omdat hij (net als bijvoorbeeld N.T.Wright) de kerk ziet als bruggenhoofd van Gods nieuwe orde.¹² De gemeenten zijn buitenposten van een nieuw koninkrijk waar in plaats van economische uitbuiting solidariteit en samen-delen de regel is; waar in plaats van sociale ongelijkheid en discriminatie de gelijke 'standing' wordt erkend van man en vrouw, heer en dienaar, volksgenoot en vreemde; en waar in plaats van het gebruik van gewelddadige middelen om een 'betere samenleving' te bereiken wordt gekozen voor een politiek waarin het doel nooit de middelen heiligt. In deze 'narratieve' Christus Victor-benadering staat het verhaal van Jezus' leven, zijn handelen en spreken, centraal. Hierin

¹¹ Zo kunnen we de veelvuldige opmerking in de evangeliën begrijpen dat Jezus 'moet' (*dei*) sterven (Mat. 16:21; Marc. 8:31, Luc. 9:22 etc.).

¹² N.T. Wright *Paul's Gospel and Caesar's Empire, Reflections*, Center of Theological Inquiry (http://ntwrightpage.com/Wright_Paul_Caesar_Empire.pdf) Geraadpleegd 14 maart 2016.

openbaart zich Gods nieuw orde. We worden pas verlost als we ons onder de regering scharen van God zoals door Jezus geopenbaard. Waar de offer-soteriologie Jezus' leven eigenlijk kan 'overslaan' (diens geboorte en offer aan het kruis zijn voldoende om de verlossing te doen 'slagen'), richt de Christus Victor-soteriologie zich juist op Jezus' leven –zijn geweldloze verzet– en zijn overwinning als een overwinning van het *geslachte lam*.

Er zitten echter nogal wat problemen aan de eigentijdse narratieve Christus Victor-benadering, zoals die door Weaver wordt ontwikkeld. Ik wil deze problemen benoemen en op basis daarvan een alternatieve benadering schetsen die de voordelen van de Christus Victor-leer erkent maar ook enkele belangrijke vragen bij die leer beantwoordt. Daarbij gaat het mij niet om de kerkhistorische en dogmenhistorische achtergronden van de verschillende soteriologische theorieën,¹³ maar eerder om de overtuigingskracht van de systematisch-theologische opvattingen in het licht van de complexe bijbelse metaforiek omtrent verlossing en rechtvaardiging enerzijds en de relevantie van die opvattingen met het oog op eigentijdse inzichten in de morele psychologie. Ik doe dat door terug te gaan naar de plaatsvervangend offer-soteriologie en mij af te vragen wat nu precies het bezwaar is tegen de retributie-theorie van vergeldende rechtvaardigheid die hieraan ten grondslag ligt. Maar eerst noem ik enkele problemen bij Weaver's narratieve Christus Victor benadering.

Problemen met narratieve Christus Victor

Zelfs als we de pre-moderne kosmologie van de klassieke Christus Victor-leer negeren (waarin de Satan een reële kosmische macht is die je moet afkopen of misleiden) en ons concentreren op het gedachtepatroon over verlossing in de eigentijdse benadering van Denny Weaver, dan nog blijven we met een belangrijke vraag zitten: is dit wel een verlossingsleer? Want waarvan worden we eigenlijk verlost?

Je kunt moeilijk zeggen dat Christus de messiasbelijdende gemeenten uit de eerste en de tweede eeuw heeft verlost van onderdrukking en vervolging. Christus' opstanding mocht dan wel de overwinning op de kwade machten hebben ingeluid, maar daar merkten de messiasbelijders alleen wat van door de nieuw werkelijkheid die ze ervoeren in hun eigen gemeenschappen met

¹³ Weaver wekt de indruk dat de vervangende offer-leer pas sinds Anselmus (1033-1109 n. Chr.) dominant werd, maar er zijn vele aanwijzingen dat diverse kerkvaders in de tweede eeuw n. Chr. (te beginnen bij Clemens van Rome tot aan Irenaeus) de verzoening door Christus begrepen in termen van een plaatsbekledend offer voor zondaars. Zie John Aloisi, 'His fles for our flesh: The doctrine of atonement in the second century', *Detroit Baptist Seminary Journal* 14 (2009), 23-44.

hun subversieve ideologie. Of moeten we zeggen dat Christus' geweldloze overwinning als Lam Gods hen heeft bevrijd van de angst voor verlies en dood? De getuigenissen over de vroege martelaren lijken wel te duiden op een heroïsch vertrouwen op een vereniging met Christus waardoor velen onverschrokken lijden en dood tegemoet gingen, overtuigd dat ze daarmee deelden in Christus lijden en sterven.

Weaver benadrukt dat de klassieke leer van de overwinning van de heerschappij van God over de regering van Satan een manier is voor de messiasbelijders in de eerste twee eeuwen om de kosmische dimensie aan te geven van de confrontatie tussen de kerk en het Romeinse imperium.¹⁴ Maar hoe moeten we dat begrijpen in onze postmoderne tijd waarin er onvergelijkbaar veel meer gelijkheid is tussen mensen en groepen en ondanks grove economische onrechtvaardigheden, geen sprake meer is van slavernij of bijna-slavernij van een groot deel van de bevolking?¹⁵ Mocht voor de dopers uit de 16de en 17de het kruis vooral symbool zijn geweest voor de alledaagse ervaring van de doperse broeders en zusters, tegenwoordig wordt lijden al lang niet meer beschouwt als het ware teken van Christen zijn en als hét kenmerk van de ware kerk.¹⁶ Op welke manier delen de gelovigen in onze tijd in het lijden van Christus? Met welke machten en krachten dient de kerk in onze tijd volgens de Christus Victor-leer de confrontatie aan te gaan? Moeten de kerk elke politiek afwijzen die geweld gebruikt om wenselijke doelen te bereiken?¹⁷ Is vrede theologie het alternatief voor een theologie gebaseerd op de verzoenend offer-leer?¹⁸

¹⁴ "With the first-century context in mind, it is clear that the symbolism of conflict and victory of the reign of God over the rule of Satan is a way of ascribing cosmic significance to the church's confrontation of the Roman empire in the first century." (Weaver, *Non-violent atonement*, 27)

¹⁵ Voormoderne imperia en rijken bestonden uit een elites die systematisch elk surplus van oogsten en opbrengsten als belasting roofden (om legers en luxe te financieren) waardoor landbouwers en vissers permanent op de rand van de hongerdood leefden en langzaam in een schuldschuldspiraal werden gedwongen.

¹⁶ Walter Klaassen, 'Cross, Suffering, and Discipleship', in: Walter Klaassen (red.), *Anabaptism in Outline. Selected Primary Sources*, Scottdale, Ill., 1981, 85-100.

¹⁷ Zelfs het geweld dat de geallieerden gebruikten bij de bevrijding van Europa van de Nazi-bezetting?

¹⁸ Denny Weaver meent van wel. Zie J. Denny Weaver, 'Response to Reflections on The Nonviolent Atonement', *Conrad Grebel Review* 27 (2009), 39-49. Zie ook Walter Wink, *The Powers That Be: Theology for a New Millenium*, New York, 1999.

En als dat zo is, wat moeten we dan met de andere metaforen uit het soteriologische discours?¹⁹ In het Nieuwe Testament wemelt het van uitspraken over 'offer', 'bloed', 'schuld', 'oordeel', 'straf', 'boete' en 'verzoening'. Er moet toch een manier zijn om al die metaforen met elkaar en met het Christus Victor-motief te verbinden (tenzij we moeten concluderen dat in het Nieuwe Testament allerlei inconsistente vormen van initieel trachten-te-begrijpen van de dood van Christus door elkaar lopen)? Ik ga er echter vanuit dat ondanks het feit dat de verschillende Bijbelse metaforen ontleend zijn aan verschillende culturele en religieuze bronnen in de context van de eerste eeuw,²⁰ het toch mogelijk moet zijn om een systematische relatie aan te brengen.²¹

Ik denk dat het kader waarbinnen we deze metaforen 'anders' kunnen begrijpen en toch in verband met elkaar kunnen beschouwen bestaat uit een radicaal contra-retributieve wijze van denken.²² Het gaat dus niet om geweldloosheid in *het algemeen* als kader waarbinnen de verlossingsleer begrepen moet worden, maar om een specifieke vorm van geweldloosheid die zich keert tegen elk denken in termen van 'vergelding' en 'betaling' ('betaald zetten').

¹⁹ Zie over de rol van metaforen in het beschrijven en leren kennen van de werkelijkheid: Colin E. Gunton, *The actuality of atonement: a study of metaphor, rationality and the Christian tradition*, London, 1988, in het bijzonder hoofdstuk 2.

²⁰ Zoals de slavenhandel (vrijkopen), de rechtspraak (rechtvaardiging), de oorlog (overwinning) en de tempelcultus (offer).

²¹ Methodologisch probeer ik aldus twee extremen te vermijden. (1) Ik beschouw de bijbelse metaforen niet uitsluitend als weerspiegeling van de toenmalige cultuur, zodat wij ze op basis van hedendaagse criteria beter kunnen vervangen door nieuwe denkvormen en metaforen, zoals bijvoorbeeld Gordon Kaufman voorstelt (Gordon D. Kaufman, *Systematic Theology*, 32-59). (2) Anderzijds wil ik ook niet hoe dan ook vasthouden aan een individualistische en gewelddadige verzoeningsleer, zoals bijvoorbeeld Tom Yoder Neufeld doet, die de traditionele metaforen verdedigt tegen bezwaren vanuit modern-humanistische hoek door te spreken over het 'mysterie van de verzoening' dat niet 'op begrip' te brengen is omdat het zou gaan om "poetic attempts to point to the depth of what came and still comes as a surprise.." (Tom Yoder Neufeld, 'Weaver and Nonviolent Atonement: A Response', *Conrad Grebel Review* 27 (2009), 32-38, 36). Zonder de moderne agenda te omhelzen zoek ik naar een samenhangende visie op verzoening die de bijbelse metaforen samenbindt en opnieuw uitlegt en tegelijk fundamentele kritiek levert op de typisch menselijke wijze van denken over vergeving en verzoening zoals die spreekt uit de plaatsvervangend offer-leer.

²² Veli-Matti Kärkkäinen zoekt die systematische relatie in een trinitarisch raamwerk: de inner-trinitarische communicatie drukt wederzijdse liefde, respect en afhankelijkheid uit in plaats van dominantie en geweld (Kärkkäinen, *Christ and Reconciliation*, 326 en volgende). Er is in die visie dan ook geen tegenstelling tussen een liefhebbende God (de zich met de mensheid identificerende Christus) en een heilige, ongenaakbare God (de Vader als strenge rechter).

Het falen van elk retributief denken

Wat zijn, afgezien van het beeld van een gewelddadige God als strenge rechtvaardige rechter of wraakzuchtige despoot, nu precies de problemen met een vervangende-offer soteriologie?

Een probleem is dat de genoegdoening-visie, zeker zoals die tegenwoordig in reformatische en evangelische kring wordt begrepen, op alle fronten veel te individualistisch is, alsof het uitsluitend zou gaan om ieders persoonlijke zieleheil. Die uitleg weerspiegelt vooral onze Westers liberale cultuur waarin de ideologie van persoonlijke autonomie en individuele verantwoordelijkheid de boventoon voert. In de Bijbel gaat het bij verzoening om de heling van de verbroken relatie tussen God en zijn mensheid (zie 2 Kor. 5:19: God heeft in Christus de wereld met zich verzoend). De hele schepping is inbegrepen. De Bijbel begrijpt verzoening niet in termen van afgekochte wraakzucht, maar in termen van redding en herstel van het menselijk samenleven.

Maar dat is niet het belangrijkste probleem. Het wezenlijk probleem is dat met de definitie van rechtvaardiging als genoegdoening-door-het-betalen-van-een-prijs een *economisch model van rechtvaardigheid* wordt omhelst waar de Bijbel zich juist tegen verzet. In het Bijbelse denken is God rechtvaardig (=trouw) en is rechtvaardiging van zijn mensen niet afhankelijk van enige compensatie: God zet mensen recht,²³ verzoent zich met zijn schepping als gave, als genade. God is de enige actor en auteur van de verzoening. De reden van onze redding is Gods verbondstrouw aan Abraham en Israël, in wie de hele wereld gezegend zal worden. De reden voor onze redding is niet een of andere compensatie voor onze misdaden, maar Gods gerechtigheid.

Het retributiemodel hanteert een zogenaamde weegschaal-metafoor, die we ook kennen in het eigentijdse strafrechtelijke denken: de dader heeft door zijn zonde winst behaald ten koste van het slachtoffer (of ten koste van de 'rechtsorde'); het leed van het slachtoffer (of de schending van rechtsorde) moet worden gecompenseerd door de dader/de zondaar leed toe te brengen, zodat hem zijn 'winst' wordt ontnomen. In economische termen wordt menselijke interactie zodoende begrepen als een nulsomspel: winst voor de een is verlies voor de ander en om dat te compenseren moet de dader op verlies gezet worden.²⁴

Het eerste probleem met deze manier van denken is dat op geen enkele manier is duidelijk te maken waarom het toebrengen van leed aan de dader

²³Howard Zehr, 'Justice as restoration, justice as respect', *The Justice Professional* 11 (1998), 71-87.

²⁴Dit denken leidt in de Verenigde Staten ook tot een massale penitentiaire industrie, waar miljarden in omgaan, aangewakkerd door de oorlogsretoriek over een "war on crime". Zie Nils Christie, *Crime Control as Industry: Towards Gulags, Western Style*, London, 1993, 2000³.

zou leiden tot 'genoegdoening' voor het slachtoffer: waarom zou het evenwicht hersteld worden door het toepassen van nog meer geweld (maar nu op de zondaar)? Wat is de winst, behalve dat wraakzucht (deels) bevredigd wordt? Kun je de bevrediging van wraakzucht überhaupt als winst zien? Onderzoek laat zien dat zij die de mogelijkheid krijgen om wraak te nemen en dat ook doen (of laten doen) zich na afloop slechter voelen dan zij die afzien van wraak.²⁵ Mensen denken vrijwel altijd en allemaal dat vergelding een goed gevoel zal geven, maar dat is niet zo (en als je ze met die werkelijkheid confronteert zullen ze zeggen dat ze zich nog slechter hadden gevoeld als ze géén wraak hadden genomen).²⁶ Alleen erkenning door een dader van het aangerichte kwaad blijkt slachtoffers iets op te leveren.²⁷ Die erkenning omvat wat deskundigen in slachtoffer-dader bemiddeling formuleren als 'truth-telling, breaking the silence, de-privatization, and de-minimization'.²⁸

Het tweede probleem met wraakzucht en straf-compensatiedenken is dat straf nooit 'genoeg' is. In Nederland zijn bijvoorbeeld de straffen voor levensdelicten in de laatste decennia verviervoudigd. Toch luidt na de veroordeling tot 25 jaar cel van de moordenaar van een zestienjarig meisje de krantenkop 'Klap in het gezicht van de nabestaanden'. Zou 30 jaar of 40 jaar geen klap in het gezicht geweest zijn? Probleem van het retributie-model is dat het een illusie is dat door het toevoegen van leed enig evenwicht hersteld wordt. Retributiedenken is namelijk gebaseerd op behoefte aan wraak en voor wraak geldt: genoeg is nooit genoeg ("Het slachtoffer heeft levenslang, dan de dader ook").

Het 'nooit genoeg zijn' is de reden waarom in de verzoeningsleer zo vaak de nadruk wordt gelegd op Christus als het 'volmaakte offer': omdat Jezus zonder zonde was en een volmaakt leven heeft geleid, kon hij het volmaakte offer zijn. Hij was volkomen zondeloos en daarom was het offer van zijn leven genoeg om God te verzoenen. Door Jezus' volmaaktheid is zijn kruisiging als misdadiger het meeste opofferende wat voor te stellen is en

²⁵Kevin M. Carlsmith, Timothy D. Wilson, Daniel T. Gilbert, 'The paradoxical consequences of revenge', *Journal of Personality and Social Psychology*, 95/6 (2008), 1316-1324. Zie ook Eric Jaffe, 'The Complicated Psychology of Revenge', *Observer* 24/8 (2011).

²⁶Mario Gollwitzer (et. al.), 'What gives victims satisfaction when they seek revenge?', *European Journal of Social Psychology* 41 (2011), 364-374.

²⁷Mario Gollwitzer & Markus Denzler, 'What makes revenge sweet: Seeing the offender suffer or delivering a message?', *Journal of Experimental Social Psychology*, 45/4 (2009), 840-844.

²⁸Howard Zehr, *Changing Lenses. Restorative Justice for Our Times*, Harrisonburg, Virginia, 1990/ 2015⁴, 34. Zie ook de omschrijving van 'reconciliation' in deel 1 (106-110) en deel 5 (350-435) van het *Report of the Truth and Reconciliation Commission in Zuid-Afrika*, <http://www.justice.gov.za/trc/report/final-report>.

daarom is zijn offerdood 'voldoende' om onze schuld te delgen. Menselijke offers kunnen nooit genoeg zijn, alleen dat van Jezus biedt werkelijke 'satisfactie'.

De anti-retributieve lijn in de Bijbel en de betekenis van het Nieuwtestamentische verzoeningsidoom

Juist vanwege het mateloze van wraak worden de Mozaïsche wetten in de Tora ("Oog om oog, tand om tand" - Exodus 21: 14) meestal al beschouwd als een beperking van de menselijke vergeldingszucht. Met het strenge afwijzen van mensenoffers in de Tenach en de rituele geboden inzake vervangende dierenoffers wordt nog meer afstand genomen van het retributiedenken. Dat culmineert uiteindelijk in de nieuw ethiek die Jezus ontvouwt in de Bergrede in Matteüs (of de Valeirede in Lucas). John Howard Yoder laat scherp zien dat deze ethiek van de 'andere wang' zo *contra naturam* is dat er voortdurend alles gedaan is om deze anti-retributieve ethiek als 'niet relevant voor onze tijd en ons moderne leven' af te wijzen. Jezus boodschap zou 'apocalyptisch' bedoeld zijn (voor de nieuwe wereld die komt). De Bergrede-ethiek is misschien toepasbaar in de mesiasbelijdende communes in de eerste eeuw, maar niet voor Christenen in onze tijd die politieke en maatschappelijke verantwoordelijkheid dragen. De Bergrede moet daarom vooral spiritueel gelezen worden en niet letterlijk. Etc.²⁹ Yoder betoogt echter dat we Jezus' woorden in Matteüs 18:15-18 over het niet-punitieve, dus non-retributieve herstel van de waardigheid van mensen en van de relaties tussen mensen letterlijk moeten nemen:

- 15 Als je broeder een zonde begaat
ga er heen en wijs hem terecht,
tussen jou en hem alléén;
als hij naar je wil horen
heb je je broeder teruggewonnen.
- 16 Als hij niet wil horen
neem er dan nog één of twee met je mee,
opdat
‘bij monde van twee of drie getuigen

²⁹John Howard Yoder, *The Politics of Jesus. Vicit Agnus Noster*, Grand Rapids, 1972, 1994², 5-8.

elk beweerd woord vaststaat' (Deut. 19,5).

- 17 Als hij aan hen voorbij hoort,
zeg het aan de vergadering;
als hij ook aan de vergadering voorbij hoort
laat hij dan voor je zijn
zoals de heidenen en de tollenaar.
- 18 Zeker is het, zeg ik u:
al wat ge zult binden op de aarde
zal gebonden zijn in de hemel
en al wat ge zult losmaken op de aarde
zal losgemaakt zijn in de hemel.³⁰

In het eerste hoofdstuk 'Binding and Loosing' van Yoders *Body Politics. Five Practices of the Christian Community Before the Watching World* noteert Yoder dat de evangelische praktijk van omgang met overtredingen vraagt om een restoratieve en geen punitieve bedoeling, er van uitgaande dat elke overtreding vergeven kan worden maar geen enkele overtreding triviaal is.³¹ Het doel van de restoratieve praktijk is het welzijn van de overtreder door diens plaats en standing in de gemeenschap te herstellen. Herstel is volgens Yoder alleen mogelijk als zowel het verhaal, de positie en de gevoelens van de benadeelde partij als van de overtreder volledig serieus wordt genomen. Yoder: '...the intention is winning the brother or sister, not punishment.'³² Niet de reputatie van de gemeente staat voorop of de behoefte een morele les te leren, maar juist het gezamenlijke ontdekken van wat hoort en niet hoort, welke morele regels adequaat zijn en hoe gemeenteleden elkaar kunnen versterken in het hoog houden van die regels. Betekent dat dat compensatie voor het leed of herstelbetalingen uitgesloten zijn? Nee, maar dit soort

³⁰Vertaling door Pieter Oussoren, *Naardense Bijbel*, Vught, 2014.

³¹John Howard Yoder, *Body Politics. Five Practices of the Christian Community Before the Watching World*, Scottdale, Penn., 2001, 2-13.

³²Yoder, *Body Politics*, 4.

compensatie is er alleen in termen van herstel, niet in termen van straf.³³ Dialogische verzoening staat voorop, gericht op het herstellen van de eigenwaarde van zowel slachtoffer als dader.³⁴ Yoder noemt dit een 'third way between puritanical legalism and nondirective counseling, it can unite substantial moral concern with redemptive confidential admonition.'³⁵ Ik zou het noemen: radicaal non-retributieve verzoening. De praktijk die in Matteüs 18 wordt beschreven wordt daarmee het model voor elke verzoeningsleer en bijbelse soteriologie.

Hoe moeten we in het licht van zo'n soteriologie de verschillende begrippen uit de verzoeningsleer verstaan? Wat bedoelen we 'straf', 'schuld', 'plaatsvervangende' etc. als deze begrippen hun betekenis niet ontleen aan een straf- en satisfactie-model?

Ik doe een poging tot herformulering.

Gerechtigheid

Gods 'gerechtigheid' is geen forensische categorie (God als de ultieme rechter over goed en kwaad).³⁶ Gods gerechtigheid bestaat in zijn onverbreekelijke loyaliteit met zijn mensen. God is een verbond aangegaan met de mensheid, hij sluit geen contract dat verbroken wordt als een van de partijen zich niet aan de voorwaarden houdt. Gerechtigheid is dus ook geen economische categorie (je 'fair' houden aan een contract, zo niet dan: contractbreuk). Niet-economische gerechtigheid: dat is pas Goed Nieuws!³⁷

³³Ook de door Van den Brink en Van der Kooi aangevoerde analogie met een taakstraf 'waardoor de dader de verhouding herstelt... en laat zien dat het hem ernst is' (zie noot 6) slaat de plank mis. Met wie herstelt de taakgestrafte dader de verhouding? Met de samenleving? Zo wordt het noch door de dader noch door de samenleving ervaren. Wordt er iets herstelt met een mogelijk slachtoffer? Maar slachtoffers mogen nooit 'profiteren' van taakstraffen.

³⁴Zie ook Tyler G. Okimoto, Michael Wenzel, N.T. Feather, 'Beyond Retribution: Conceptualizing Restorative Justice and Exploring its Determinants', *Social Justice Research* 22 (2009), 155-180.

³⁵Yoder, *Body Politics*, 11.

³⁶Zo wordt het wel begrepen in het calvinisme en de lutherse orthodoxie, maar er is alle reden om te menen dat Luther zelf Gods rechtvaardiging niet zag als een forensische daad en gerechtigheid dus ook niet binnen een retributief kader plaatste. Zie Markus Matthias, 'Zurechnung der Gerechtigkeit Christi? Beobachtungen zum Sprachgebrauch von *Imputare* bei Luther', *Luther-Bulletin. Tijdschrift voor interconfessioneel Lutheronderzoek*, 22 (2014), 70-100. Zie ook Steven D. Paulson, *Lutheran Theology*, New York, 2011, 70.

³⁷'That God sacrificially forgives sinful humanity and reaches out to restore us to a love relationship without prior payback, satisfaction, or punishment – even of an innocent person as our substitute– is what makes Good News good news.' Sharon L. Baker, 'Don't Need No Satisfaction: Rolling the Stone Away with J. Denny Weaver', *Conrad Grebel Review* 27/2 (2009), 4-16.

Plaatsvervanging

Als er sprake is van 'plaatsvervanging' (Christus als 'middelaar'), dan wordt daarmee bedoeld dat Christus onze plaats inneemt (Hij identificeert zich volledig met onze 'armoede') zodat wij zijn plaats kunnen innemen ('rijk worden', zie 1 Kor 8:9) en God onze Vader mogen noemen. Deze uitruil is onder meer een belangrijk thema bij Luther, maar we vinden deze idee van een identificatie van Christus en mensheid al bij Irenaeus van Lyon (140-202 n. Chr.): Christus draagt zijn onsterfelijkheid over aan wie zich in geloof met hem verenigen en transformeert aldus ons leven.³⁸ Door zijn gehoorzaamheid maakt Christus aldus de ongehoorzaamheid van Adam ongedaan.³⁹

God straft

Waar de Bijbel spreekt over het kwaad dat mensen treft als 'straf' voor hun foute keuzen, daar gaat het niet zozeer om God die 'betaald zet', maar om God die die zijn mensen overgeeft aan de gevolgen van hun eigen gewelddadigheid, de consequenties van hun gehoorzamen aan de 'heersende machten van deze wereld'.⁴⁰ De 'straf' bestaat in het gescheiden zijn van God (Hij die zijn volk even niet meer kan zien) en overgelaten zijn aan het bedrieglijke 'heil' dat menselijke beschavingen beloven, een 'heil' dat verschrikkelijke schaduwzijden heeft. Desondanks blijft de God van de Bijbel zijn mensen altijd trouw.

Bloed

Het gaat hier in de eerste plaats om het 'bloed van het verbond': het bloed van Jezus bezegelt eens en voor altijd Gods trouw aan zijn verbond met de mensen die hij zal redden en bevrijden. Verbondssluitingen in de Torah worden vaak bezegeld met bloed. Gods loyaliteit is niet afhankelijk van een 'prijs' die betaald moet worden. Het is een niet-retributieve trouw die past bij liefdesrelaties in onderscheid van economische contracten. (Zie voor de metafoor van 'reinigend bloed' hieronder).

³⁸Irenaeus, *Adversus Haereses* 3.17.4; 3.18.7; 3.19.1. De tweede eeuwse *Brief aan Diognetus*, hoofdstuk 9, noemt het een "zoete uitwisseling" (Zoetermeer, 2015 - bezorgd, ingeleid en vertaald door Michiel Op de Coul). Dit idee van 'uitwisseling', 'delen', 'identificatie' en 'solidariteit' is vooral is vooral in de Oosters Orthodoxe theologie een prominent thema gebleven. Zie Darrin Snyder Belousek, *Atonement, Justice, and Peace*, 339-359.

³⁹Klassiek is de verlossing door de vereniging met Christus begrepen in termen van de *communicatio idiomatum* (oorspronkelijk: Ignatius of Antiochië (c.100 n. Chr)): de uitwisseling van eigenschappen, waarbij de kenmerken van menselijk leven (vreemde) eigenschappen worden van het goddelijke Woord en de kenmerken van het goddelijke Woord de (vreemde) eigenschappen worden van de (verloste) mens. Zie Kathryn Tanner, *Christ the Key*, Cambridge, 2010, 254.

⁴⁰Zie Raymund Schwager, *Jesus in the Drama of Salvation*, New York, 1999, 53-58.

Offer - Paaslam

In *pascha* klinkt zowel *pesach* als *paschein* (lijden) door. Het beeld van het lam dat zich zonder verzet naar de slachtbank laat lijden heeft naast de cultische associatie vooral de associatie van geweldloosheid. Pesach duidt op de bevrijding uit de slavernij van Egypte, een bevrijding uit het onderdrukkende systeem van een grootmacht die voedsel en veiligheid belooft. Het offer van Jezus moet niet alleen gerelateerd worden aan diens kruisdood, maar in de eerste plaats aan diens leven en de bevrijding die hij daar –geweldloos– uitdraagt.⁴¹

Losprijs

Als Christus een 'losprijs is voor velen' dan betekent dat niet dat hij ons vrijkoopt van Gods wraak. De metafoor hoort thuis op de Romeinse slavenmarkt en betreft het vrijkopen uit de slavernij (onze slavernij aan het begripen van menselijke verhoudingen in economische termen).

Oordeel

Het oordeel van God betreft altijd de zonde, niet de zondaar. In menselijke verhoudingen treft blaam altijd de zondaar: de misstap is een teken van een onbetrouwbaar persoon en verwerpelijk karakter. Vanuit evolutionair gezichtspunt is zo'n reactie begrijpelijk. In groepen die voor hun overleving afhankelijk zijn van samenwerking is het belangrijk *cheaters* aan de schandpaal te nagelen. Het moet van God komen om op een heel andere manier te gaan denken en voelen.

Reiniging

Het 'bloed van de Gezalfde', zo zegt Hebr. 9:14, zal 'ons geweten reinigen van dode werken'. Het offer van Jezus, het volledig afzien van geweld en van 'betaald zetten', maakt elke offerdienst overbodig en reinigt ons geweten van het vergeldingsdenken. Christus is in de Hebr. brief daarom niet alleen het ultieme reinigingsoffer, maar tegelijk ook de priester die dit offer volbrengt. Zijn persoonlijke overgave geeft uitdrukking aan de vorm van geïnspireerd leven volgens Gods bedoelingen (vgl. Psalm 40).

Zonde en schuld

Het afwijzen van het vergeldingsdenken betekent niet dat niet meer gesproken kan worden van zonde en schuld. Wij zijn schuldig, want, zegt Weaver, 'we

⁴¹ Kärkkäinen, *Christ and Reconciliation*, 325, noot 6.

stand with the forces enslaved to sin and the law who killed Jesus. We stand with the evil that is revealed and condemned by his death.'⁴²

Als het Nieuwe Testament er over spreekt dat Christus is gestorven 'om onze zonden' kunnen we dat lezen als 'vanwege onze zonden' in de zin van 'door onze zonden'. Wij hebben Christus gekruisigd. Maar God slaat niet terug. Er is geen vergelding, maar louter vergeving.

Vergeving

Gods vergeving van het onvergeeflijke laat zien wat vergeving in essentie is. Volgens de Franse filosoof Jacques Derrida kun je de onvergeeflijke misdaad, de doodzonde niet straffen, want geen enkele straf zal ooit voldoen. Je kunt het onvergeeflijke alleen maar vergeven. Sterker nog, als je slechts bereid zou zijn het vergeeflijke te vergeven, dan zou het idee van vergeving verdampen. Alleen vergeving die die naam waardig is, vergeeft het onvergeeflijke en doet dat onvoorwaardelijk.⁴³ Vergeving vraagt niet om een spijtbetuiging vooraf, inkeer van de zondaar of levensverbetering. Er is geen uitruil, geen 'voor wat hoort wat'. Ook het bezwaar dat vergeving zo wel heel 'goedkoop' gemaakt wordt, getuigt door zijn taalgebruik al van het economisch discours waarin de verlossingsleer gevangen zit.⁴⁴

Berouw

Onderzoek laat zien dat bestraffing van een dader het slachtoffer niets brengt, maar erkenning van de dader van de onjuistheid van wat hij deed wel. Daarbij gaat het niet zozeer om een erkenning van slachtofferschap van de benadeelde partij, maar om een gezamenlijk vaststellen van de overtreding en de pijn die daarmee gepaard is gegaan. Oprecht berouw voortkomend uit zelfrespect en respect voor het slachtoffer heelt relaties, – maakt mensen weer tot gelijken.

Genade

Kärkkäinen: 'Grace – and atonement– hence, rather than being any kind of "emergency" measure, is rather the "necessary" means of completing what

⁴² Kärkkäinen, Christ and Reconciliation, 328.

⁴³ Jacques Derrida, 'On Forgiveness', in Jacques Derrida, *On Cosmopolitanism and Forgiveness*, vertaling Mark Dooley, Michael Hughes, London 2005, 27-40.

⁴⁴ De vergeving is alles behalve 'goedkoop', maar dan niet in de zin dat vergeving van zonden duur betaald moet worden, maar in de zin dat het de liefhebbende *God* alles kost: Zijn loyaliteit met mensen, Zijn verzoenende gebaar zonder voorwaarden vooraf drukt een liefde uit die zichzelf volledig wegcijfert. Dank aan Markus Matthias die mij hierop wees.

human nature, oriented to and finding its fulfillment only in God, is lacking.’⁴⁵ Dat we genade nodig hebben om compleet te zijn laat de beperking zien van elk denken in termen van persoonlijke autonomie en zelfverwerkelijking. We gaan pas leven als we beseffen dat de belangrijkste dingen in ons leven niet door ons georganiseerd zijn maar ons gegeven worden: kosteloos en zelfs zonder voorwaarden vooraf.⁴⁶

Verlossing

Waar worden we dan van verlost? We worden in Christus verlost van het vergeldingsdenken, het economiserende denken over de morele verhoudingen tussen mensen. Dat vergeldingsdenken is de 'vloek der wet' die de prijs bepaalt van elke overtreding. Van die vloek bevrijd worden is goddelijk werk. Het retributieve denken doordringt alles. Zelfs dankbaarheid onttrekt zich niet aan de wetten van de voor-wat-hoort-wat economie.

Non-retributieve dankbaarheid

In zijn afscheidscollege als hoogleraar Ethiek aan de Radboud Universiteit en in een tegelijk verschenen boekje constateert Paul van Tongeren dat dankbaarheid in onze moderne tijd telkens weer geïnterpreteerd wordt als vergelding, of in ieder geval als een vorm van wederkerigheid: we geven degene die ons iets gegeven heeft iets terug, – een woord van dank of een tegengift.⁴⁷ We zijn de gever immers dank 'verschuldigd' als vergelding voor het geschenk. Dankbaarheid wordt aldus een economische verplichting (daarom vinden velen dat vluchtelingen die in Nederland worden opgevangen 'dankbaarheid' moeten tonen). Als we iets gekregen hebben vragen we ons bezorgd af wat we 'terug kunnen doen'. Wat is gepast?

Het probleem is dat dit soort dankbaarheid het geschenk niet ziet als geschenk, als iets wat je 'om niet' ontvangt, maar als een uitnodiging of zelfs verplichting om iets terug te doen.

Van Tongeren:

Alleen wanneer de gave als geschenk ontvangen is, kan de dank echte dank zijn, anders ontspoot hij. Wie zo gauw mogelijk 'een bedankje wil sturen' heeft geen

⁴⁵Kärkkäinen, *Christ and Reconciliation*, 328.

⁴⁶Alles van werkelijke waarde is *gratia*, genade,- is dus 'gratis'. In een economisch denkraam heeft wat gratis is juist *geen* waarde.

⁴⁷Het afscheidscollege is in bewerkte vorm verschenen als het essay *Dankbaarheid* in *Trouw - Letter & Geest* (zaterdag 12 december 2015). Het boekje heet *Dankbaar. Denken over danken na de dood van God*, Zoetermeer, 2015.

geschenk ontvangen, maar een kreeg een schuld opgelegd; wie zich afvraagt of zijn dank wel aan de maat is en in verhouding staat tot het geschenk, heeft geen geschenk ontvangen, maar heeft iets gekocht of kreeg iets opgedrongen." "Alleen wanneer de gave als geschenk ontvangen is, kan de dank echte dank zijn, anders ontspoort hij. Wie zo gauw mogelijk 'een bedankje wil sturen' heeft geen geschenk ontvangen, maar een kreeg een schuld opgelegd; wie zich afvraagt of zijn dank wel aan de maat is en in verhouding staat tot het geschenk, heeft geen geschenk ontvangen, maar heeft iets gekocht of kreeg iets opgedrongen."⁴⁸

Van Tongeren zoekt vormen van dankbaarheid die niet verstaan worden als retributieve verhoudingen tussen personen die iets geven en teruggeven. Voorwaarde is dat we kunnen *ontvangen*, d.w.z. een houding van ontvankelijkheid kunnen hebben die het gegeven tot een geschenk maakt. Je kunt dan dankbaar ontvangen, zonder dat je iets of iemand hoeft te bedanken. Paradigmatisch voorbeeld zijn ouders die een kindje krijgen en daarvan 'in dankbaarheid' kennis geven. Hoe gepland de nieuwe boreling ook is, geboortekaartjes spreken van een geschenk ('we hebben een kindje gekregen'), een wonder, nooit over 'we hebben een kindje gemaakt'. Er wordt gedankt, zonder dat er 'iemand' wordt gedankt (soms wordt God gedankt).

Maar hoe overweldigend en daarom moeilijk het is om juist zo'n grote gave als een boreling 'om niet' te ontvangen toont de gruwelijke, door de Tenach veroordeelde praktijk van het doden en daarmee teruggeven van een eerstgeborene (mens of dier) aan de goden. De Hebreeuwse 'opgangsgave' (*ola*) is een vervangende opgangsgave, een losprijs of vrijkoping van de schuld die is opgelopen door iets te ontvangen dat veel te groot is als geschenk (een eersteling, nieuw leven). Hier zien we al een belangrijke stap in het zich afkeren van het retributieve begrip van schenken en ontvangen. Als dank voor de eersteling wordt een dier geofferd. Het ontvangen van Gods genade in Jezus Christus is de voltooiing van het niet-retributieve ontvangen: het vraagt om de zuivere aanvaarding als geschenk. Dankbaarheid is geen verplichting. Dankbaarheid en vertrouwen in het geschenk blijkt zelf weer een geschenk te zijn.

Besluit: non-retributie als openbaring vanuit God

Hoe moeilijk is het om te ontvangen! En hoe moeilijk is het om niet terug te slaan als iemand de regels overtreedt. Onderzoek laat zien dat mensen blijven volhouden dat ze overtreders (misdadigers) willen straffen, zelfs al leidt dat

⁴⁸Paul van Tongeren, *Dankbaarheid*, 7.

aantoonbaar tot meer overtredingen (misdad) en zelfs al kost de bestraffing hen veel meer dan de schade die de overtreder heeft aangericht. Al heeft retributie alleen maar negatieve gevolgen (óók voor degene die 'terugslaat') dan nog willen mensen vergelding.⁴⁹ In allerlei onderzoekssituaties bleken proefpersonen bereid diep in de buidel te tasten of zelf hun hele eigen winst op te offeren als de 'cheater' in het spel maar gestraft zou worden.⁵⁰

Retributie is zo menselijk dat de boodschap van radicale non-retributie alleen maar van God kan komen. Dit is niet iets wat de mens zelf kan realiseren. Het vraagt om een ingrijpen 'van buiten af'. Het vraagt om de menswording van Gods eigen geliefde zoon.⁵¹

Dr. T. van Willigenburg, theoloog en filosoof, is voormalig hoogleraar Wijsgerige Ethiek en thans directeur van Kant Academy Utrecht, Oudegracht 291 3511PA Utrecht, vanwilligenburg@kantacademy.nl

⁴⁹Jonathan Baron, Ilana Ritov, 'Intuitions about penalties and compensation in the context of tort law', *Journal of Risk and Uncertainty* 7, 1993, 17-33. Henk Oosterbeek, Randolph Sloof, Gijs van Keulen, 'Differences in ultimatum game experiments: Evidence from a meta-analysis', *Experimental Economics* 7, 2004, 171-88. Zie ook T.S. Tyra, *Het Morele Brein. Evolutie, Emoties en Ethiek*, Budel 2013, hoofdstuk 5 : 'Blaam, boete en vergelding'.

⁵⁰ Deborah A. Small, George Loewenstein, 'The devil you know: The effects of identifiability on punishment', *Journal of Behavioral Decision Making* 19, 2005, 311-18.

⁵¹Dank aan prof. dr. Fernando Enns (hoogleraar Vredestheologie en Ethiek) en drs. Fulko Y. van Hulst (beiden verbonden aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit) voor stimulerende discussies over het thema van artikel.